Varga Andrea
MTA, Politikai Tudományok Intézete,
„Kollektív emlékezet” műhely

Rendszerváltások rendszerei

A kollektív történelem kísértete és tudás-veszteségei

A kollektív emlékezet gyakorlatai, a megemlékezések és felhatalmazások, legitimálások és identitás-keresések, reformok és elszámoltatások korszakai vissza-visszatérő etapjai az emberi progresszió-történetnek. Hol optimista jövőképpé, hol sötét múlt-élménnyé válnak ugyan, de az időbeli kontinuitást a magabiztos társas tudás alapjává teszik, mindezek révén pedig a rendszerváltások hermeneutikájához járulhatnak hozzá. S mert forrásanyag egyre több adódik a levéltárak már megnyíló körében, e feladat elvégzésének felelőssége a történészekre, kommunikátorokra marad, de kiegészül a pedagógusokéval, a megértés „hasznát” sokszorozó szerepkörökkel, a tudomány feladatvállalásával és a közgondolkodást befolyásoló programosságokkal is.

Írásom a megismeréstudományok felelősségét sugallja, de a politikai kommunikáció „plebejusabb” vagy „populárisabb” diskurzus-szintjein kérdez rá, miként válhat mint-egy rendszerré(-rendszeressé) a rendszerváltások változás-logikája. A példák a nemzetivé tágított-szűkített múlt történeti elbeszélését követik magyar, kelet-európai és szűkebben véve romániai értelmezések terében.

Veszteség érzete vagy a hátratekintés öröme, a diktatúra revíziója vagy az örök nyugalom ásatag reménye lengi át meg át az 1989 utáni rendszerváltásokat Kelet-Európában... – kevesen tudhatjuk és csak ritkán mérhetjük föl, mi lakik az emberi pszichében, ha visszatér a Név, a Nagy Vezető, a Kondukátor kísértete, mint Romániában 2010 nyarán, vagy Nagy Imre újratemetése heteiben-hónapjaiban Budapesten a rendszerváltozás előestéjén. Ha kihantolják, ha ezt hangosan vagy nyilvánosan teszik, s ha erre mások örvendezhetnek vagy szitkozódhatnak, majd megint mások ismét teóriákat akaszthatnak egymással szembe, mérlegelendő a népítélet, a közvélekedés, a rejtve maradt érzelmek és hovátartozások titkait, avagy csupán egyszerűen azt: kik és miért, mikor és hogyan vállalhatják-kockáztathatják a szembenézés merészségét és felelősségét a politikai széljárásban. Visszasírják-e a népek a kegyetlen, de kiszámíthatóan kényszerű múltat Hitler, Sztálin, Ceauşescu esetében, vagy szembeállítják azt az emlékanyagot a kiszámíthatatlanul kénytelen jelennel, amelyben egyre kevésbé lehet önállóan értékítéletet mondani, egyre kevésbé szabad régi rosszakról és becstelen gonoszakról is másként beszélni, mint valamely „nagy tanulság” tantételeit használva, vagy a megbocsátás tónusában?

Emlékezetes, sőt korszakosan kihívó maradt Vlagyimir Jankélévics (1967) hírhedett alapműve a *Megbocsátásról*, melyben már Épiktetosz kézikönyvecskéjétől származtatja át a 20. század második felébe a tettek-események-folyamatok megbocsáthatóságának problematikáját: kinek van joga, kinek lehet mersze, kísértő bátorsága, feljogosítottsága a megbocsátást gyakorolni, sajnálattal vagy anélkül, kísértésre válaszolva vagy épp előidézve azt, menekülésképpen vagy a felsőbbséges győzedelmesség tónusában. S ha van is morális fennsége, ha merészelheti is gyakorolni, mégis hogyan birkózik meg a rezignációval, a cinizmussal, a legyintésekkel, amelyek mind a tetteket, mind a megbocsátó

gesztust körülveszik vagy problematikáját eltompítják (*Jankélévics*, 1967, 2–27. o.). A megtűrés-megértés gesztusa mégoly mélyen, de alapvetően a belátás, az elfogadás vagy a tudomásulvétel tónusát simítja a túlélők felől az elkövetés vadságára, ezzel mintegy szakrálisan is felmenti, de egyúttal varázstalanítja is azt. A sajnálat és a megbocsáthatatlanság végtelenjébe illesztve, s olykor pusztán valamely „elvitathatatlannak" tetsző nagy tanításként a megszolgált bűnök valójában csakis a túlélők felejtésén múlnak – márpedig ezek az elévülések, beillesztések, újratárgyalások éppen az átbeszélések idejében kapnak pontosabb tartalmat, felelősebb arculatot, számonkérhetőbb alakzatot. A végletes megbocsáthatatlanság és a megbocsátható végesség talán ezért veti föl minduntalan a szembenézés felelősségét, az újratárgyalás, a kihantolás, a megbizonyosodott változtathatatlanság erejének próbatételét. Talán a mauzóleumozás, balzsamozás, szakrális tiszteletadás mint az örök megnyugtatás eszköze éppúgy a jelen közbékéjét szolgálja, mint a titkos, rituális, végsővé tett elhantolás, a kommemoratív emlékezetépítés, a kultuszok pantheonja (lásd még: *Mungiu-Pippidi*, 2005, 10–11. o.; *Gyáni*, 2008).

Mindezekről „végső" vagy „teljes igazságokat" kimondani nem a történész dolga, teszik ezt gőzerővel a sajtó és a politikai felhőmagasságok főszereplői helyette is. Feltehető azonban talán már a kortárs szemtanú nézőpontjából az a kérdés is a közös történelem átélési élményéről, hogy hol is tartunk ma a belátás és megtűrés, felmentés és megbocsátás terén, ha az 1989-et követő húszéves átmenetünkről, a rendszerváltó időszakról immár alkalmi számadást kell készítenünk, s ha önmagunkba tekintve azt kérdezzük: megtettük-e, amit megtehettünk az elmúlt két évtizedben a megértés és belátás, feldolgozás és gyászmunka, értékelés és kritika terén, vagy sem? Megtér-e a megértés a történelem átélésének, a tudás letisztulásának keretei közé, s ha erre nem „a régi rendszer visszasírásának" vádja a folyton siránkozók válasza, akkor vajon elégedettek lehetünk-e azzal az úttal, amelyen elindultunk Romániában az 1989 decemberi „karácsonyi forradalom" óta, beláttuk-e a történelem értelmének jelenvalóságát, számunkravalóságát a felelősség oldaláról? Okulunk-e a történő történelem „élettanító" hatásából, vagy csupán alkalmilag használjuk föl példázatait a kollektív tudás és a politikai narratívák érvkészletén belül?

A diktatúra alaptermészete, hogy szétrombol, de ezenközben (önkéntelenül) elő is segít szolidaritást, kölcsönösséget, együttérzést, elfogadást és belátásokat, egybehangolja a közösségek apró köreinek intim viszonyrendszerét és elősegíti a túlélési praktikák életbenmaradását.

A kérdés itt szándékosan leegyszerűsített – de csupán a lehetséges válaszok esélyéért. A kérdezősködés, amely a „visszasírjuk-e a régi rendszert?" tónusban fogalmazódik meg, súlyosan publicisztikus, de megkerülhetetlenségében is eleve az igen/nem ellentétre és a sarkított vélemények jelentőségére, súlyára alapozott. A tömeglélektan vagy a politikai pszichológia kutatóját talán kevésbé lepi meg az eredmény, melyet az IRES intézet felméréseiből hallhatunk ki: a diktatúra bukása és a diktátor-házaspár kivégzése óta eltelt immár húsz és fél év után a megkérdezettek 63 százaléka szerint 1989 decembere előtt a mainál jobb volt az életszínvonal Romániában, 37 százalék pedig pozitívan méltatja az akkori rendszert. *(1)* Igaz, mintegy 30 százaléknyi válaszadó szerint be kellene tiltani a kommunista pártokat, de a válaszadók 49 százaléka Nicolae Ceauşescut jó államvezetőként értékeli, feleségéről ugyanakkor 67 százaléknak van rossz véleménye. Ezzel együtt a felmérés adatai alapján 71 százaléknyi válaszadó szerint a diktátort nem kellett volna kivégezni, és csak 23 százalék fogadja el jogosnak a rögtönítélő és végrehajtó különítmény akkori döntését. Ámde a válaszolók 84 százaléka most azt gondolja önmagáról: a

kivégzést ellenezte volna mint az egykori ítélőszék tagja, nyolcvan százalék még a gyorstárgyalás korrektségét is vitatná. A felméréskor a megkérdezett közel másfél ezer ember 87 százaléka tudott arról, hogy a diktátor házaspár földi maradványait 2010. július 21-én azonosítás céljával kihantolták, de a válaszadók nagy hányada csupán a televízió híradóiból értesült erről.

Tény és esemény, visszatekintés és gyorsmérleg, közítélet és felmentő megértés kavarog ebben a futólagos véleményszondában. Mint a helyszíntől, kérdezési módtól és helyzettől, árnyaltabb válaszok besorolási módjától függő bármely „tényközlés", ez a tudósítás mégis alaposabb megfontolásra inti a történeti hűségre kíváncsi természetet. Különösen az a sodrás, amely történeti párhuzamot kínálna a második világháború utáni német értékeléssel, amely a Sztálin utáni korszakban vagy Tito presztízsmaradványainak mind a mai napig örökéletű mauzóleumot kínál a nép emlékezetében, jól tükrözte a hitleri-sztálini-titói idők „visszasírását" legalább oly mértékben, mint a fellélegzést a nyílt terror és a félelem korát követő időszakban. Miként a diktatúrák időszakában is vannak haszonlesők, szenvedők, élelmesek és megbúvók, hódolók és ellenbeszélők, sikerre futók és megszégyenülten elmerülők (erre analóg példa az elmúlt 20 év német belső fejlődésváltozása is, vagy a magyarországi „rendszertagadások" vissza-visszatérő ciklusait, de akár a lengyel múltfeldolgozás praktikáinak körét tekintve), úgy a hasonlatosság abban is komoly tény, hogy a kíméletlenül „útmutató" diktatúrák is képesek erősíteni a társadalmi kohéziót, meg egyszersmind szét is szaggatják a társadalmi hálót, lett légyen az „rendszerpártiaké" vagy ellenzékieké. Vagyis a diktatúra alaptermészete, hogy szétrombol, de ezenközben (önkéntelenül) elő is segít szolidaritást, kölcsönösséget, együttérzést, elfogadást és belátásokat, egybehangolja a közösségek apró köreinek intim viszonyrendszerét és elősegíti a túlélési praktikák életbenmaradását.

Tény és esemény, közítélkezés és megértő felmentés dúl tehát a történő történelem mindennapjaiban. Szükségtelen a „túlmoralizálás" ekörül, hisz ha nem is „történelmi tény", de látható fejlemény, hogy amennyien elestek a legutóbbi rendszerváltáskor az előző rendszer biztosította kedvezményektől, talán épp annyian hozzá is jutottak az új rendszer előnyöket kínáló pozícióihoz. Az elhantolás, az érdemesültek rehabilitálása ugyanakkor jó esetben leginkább csak azokkal történik meg a méltatlan utókor színe előtt, akik diktátorok vagy hazaárulók (ceauşescuk és pacepák, beriják vagy mengelék) voltak, de sokkal kevésbé esélyes a karizmatikus emlékezet működésbe jövetele, ha névtelen áldozat, pozíció nélküli elszenvedő, „szimpla" kárvallott voltál... Ha nem vagy Mihály király, vagy esetleg nem találsz megértő hangot a jelenkori aktív politikusokkal, akkor se méltó neved, se illő sírod, se keresztényi megértésed, se tényleges kárpótlásod nem várható... Földterületed, ingatlanod, sírköved, emléktáblád sem lehet még (ez gyakorlat volt évtizedeken át a sikerképes szocializmus korában), hisz a hajdan együttműködők, a rendszerhű kollaborálók, a titkosszolgák mégiscsak előbbre valók – valakik-nek. Átvilágítási törvény...? – készült az, minden posztkommunista országban, de hát hol is lett annak értelme, haszna, kárpótlás követelésére, vagyonelkobzásra, nyugdíjkorlátozásra érdemesítő gyakorlata...? Ahol esetleg az ügynökök névsora nyilvánosságot kapott is, a rövid ideig zajló köpködésen túl éppúgy a megbocsátás homálya szállt le a vétkesek vagy (morális-mentális) bűnözők körére, mint ereszkedett a megsarcoltak-megnyomorítottak tíz- és százezreinek ismeretlen tömegeire.

Hol hát a megbocsátás limitje, hol a határ a tudomásulvétel, a felmentésből származó haszonvételt követő nyugalmas lét esetében – szabadjon itt a magyar politikai elit sorstörténeti kiválóságaira, Hornra, Medgyessyre, Hegedűsre, Aczélra, vagy akár az egykori hírszerző-katonatiszt-miniszterelnök Sztójayra utalni, esetleg a német, holland, francia, olasz história hasonló típusaira, zárópéldaként a román köztörténet olyan arcaira, akik belügyi-titkosszolgálati-ügynöki múlttal az életművükben még ma is magas politikai polcokon sétafikálnak...?! A legszigorúbb számonkérő indulatok alkalmával rendszerint

kiderül: a megbízható vagy titkos szolgákat ma is védik a törvények, a lelkiismereti paródia nem tépázta meg funkciójukat, esetleg még a szolgálatok aktivitási mutatóit sem különösebben, „dossziéjuk aktív", feladatvállalásuk csak árnyaltabb vagy rejtettebb lett időlegesen. Pedig „igazságosság nélkül az állam is csak egy rablóbanda" – idézi Szent Ágostont a demokratikus kormányzás morális felelősségére figyelmeztető politológus (*Kende*, 2001, 41. o.). Avagy: tanítható-e iskolában a demokratikus társadalmi működéshagyomány példája a diktatúrák utó-korszakaiban, átvehetők-e a titkosított levéltárak anyagai mint megnyugtató emlékezeti bizonyságok az utókor tudástárába, s megnyithatók-e a titkos tudások zsilipjei a megismerést áhító tömegek előtt, az ismeretközlésre és tudásátadásra felkent kommunikátorok, pedagógusok, média-munkások számára? Létezik-e egyáltalán a morálfilozofikus magasságoktól épp konkrétságukban függetlenített „igazságosság"-kritériumok oktathatóságának, átörökítésének problémája maguk a közvetítők, pedagógusok, hangosbeszélők, mediatizálók számára? „Ki viszi át" a hitelesség és érvényesség problematikáját „a túlsó partra", avagy a jövendő új korszakokba?

A túlmoralizált rendszerváltási véleménysodrások, melyek ezt a túlpoetizált kérdést nemigen teszik megválaszolhatóvá, ugyanakkor szemben is állnak vagy szembekerülnek azzal a közmegítéléssel, amely a kollektív emlékezet igényére mutat. Nem csupán a számonkérés, leszámolás, büntetés, érvénytelenítés értelmében, hanem az elszenvedő átélés és az ehhez társuló magatartáslélektani alakzatok szférájában is. E közös érzemény Ceauşescu vagy Tito, Kádár vagy Brezsnyev „szeretete", illetve respektusa terén sok százezrek mentsége volt és maradt mindmáig – más százezrek halála, kínzása, megfigyelése és kifosztása árán, saját gyöngeségük háttereként, saját pozíciójuk biztonságos páholyában. De akkor „ki a hibás"? A vétlen, szolidáris vagy megbocsátó százezrek, vagy a számonkérést harsogó véleménykisebbség? A titkosszolgákkal kollaboráló pátriárkák (akik ma is fungálnak) *(2)*, a hamis hitelvet hozsannázó papok (akiket a megbocsátás kegye továbbműködni hagy), a száműzött értelmiségiek (akik negyedszázada ontják a volt haza volt politikája elleni forrásműveket), a meghurcolt irodalmi vagy Béke Nobel-díjasok amerikai karrierrel (a névsor legyen az olvasó emlékezetére bízva), éppenséggel egymásra sem hasonlító életútjuk során is összhangba kerülnek azáltal, hogy a történeti emlékezet offenzívájának szolgálatába kerülnek, s arra vetemednek, hogy igaznak kívánják elfogadtatni magukat, „mert a legvalószínűbbek lévén, a nagy egész összefüggésébe is a legjobban illeszkednek bele", a mindenkori kritikai éleslátással feltárt írott és hagyománykövető formák-források korpuszára igyekezvén „szűkíteni a nemzetivé tágított múlt történetileg érvényes elbeszélését" (*Gyáni*, 2008). A történészt, aki talán mindezen szereptudatoktól semmiben sem különbözne a mindezek hagyatékait lapozgató szerepkörében, ha úgy tekintene vissza saját kora „igazából", hogy lesöpri vele a korábbi korok sokféle más igazait, jó esetben „nem elégíti ki a 'megtörtént dolgok puszta ábrázolása', hanem a múlt igazságát is meg kívánja a jelennel ismertetni" (*Gyáni*, 2008). Mert hát ez is a kollektív emlékezet összetevője, a felelősök és jóljárók, a meghurcoltak és a hurcibálók, a mentesültek és a sorsvállalók épp oly súlyos tényezői, miként a morális fenntartások és forradalmas emlékek élményanyaga, adattári forrásgyűjteménye! Akkor hát kinek, kiknek, s milyen alapon van inkább morális súlya a közgondolkodásban, s kinek legyen feltárási felelőssége a kollektív tudat értéktartományait háttérben megépítő kutatók körében? Mi több: kutatás és feltárás, megismert „másvélemények" és úgynevezett „makacs tények" serege végül is arra vár, hogy átadható legyen egy pedagógiai folyamatban, utódok és boldog ősök közötti híd formájában belátást kínáljon a „megtörtént dolgokról", mintegy „anyagává" legyen a megismerési folyamat jövendőjének, a megértés reményét még vállalóknak és a belátás feladatát továbbadóknak.

De hát hárítható-e a megértés felelőssége, a megbocsátás kegye, a megismerés kötelezettsége arra a szimpla gesztusra, hogy „adattárba velük!", s majd az emlékezet feldolgozza, elvégzi az értékelő munkát is? Tegyünk egy kísérletet, akár a fentebb utalt közvéle-

mény-szondával ellentett oldalon! Ha „igazságossági” mércével latolgatunk, avagy „erkölcsi” alapon nézzük a folyamatokat (melyhez nem kevés tudományos pökhendiség kellene, de alapszinten a legökonomikusabb felelősségérzet is elegendő!), vehetnénk pédaként az egyházakat, amelyek körében a rendszerhű kollaboráció szintje egészen más volt a pártpolitikai kormányzattal véleményeket szembehelyező német magatartásban, mint a magyarországi papok együttműködési hajlandóságában (erre ékes példákkal lásd Ungváry) *(31)*, és ugyancsak más volt a nagyorosz földön (mint erre Szolzsenyicin 1972-ben Vlad Őboldogságának megírt levele utal) *(4)*, sőt más volt a gyulafehérvári katolikus püspökség Márton Áron idején és a moldvai katolikus püspökség esetében ugyanakkor (vagy később is), megint más a hetvenes-nyolcvanas években a szovjetföldi neoprotestáns egyházak kardos kívülállása és az erdélyi (neo)protestáns egyházak „együttműködése” terén is. Elnyomás itt is, ott is volt, de a gyónási titkot jelentésekkel megszegő (katolikus vagy ortodox) lelkipásztorok lényegében azóta sem éltek át megkülönböztető kiátkozást vagy meghurcoltatást, szolgálnak mindmáig, ha kedvük-koruk még engedi. Hol van akkor (akár csak ezen a téren) a kollektív emlékezet méltányossága mellett a tisztán átlátható értékrend, a normák és lelkiismereti törvények harmóniája, a szakrális bűnbocsánat és a társadalmi respektus, a közös értékvilág komolyan vehető és követhető szintje?

Tudjuk jól, persze: a közös múlt közös élménye mindig közös erő egyes korosztályok (akár erősek, akár erőtlen tömegek, akár hatalmak vagy normarendek) birtokában is. Több német és nem-német szerző írt köteteket a második világháború utáni német helyzet kapcsán (*Elias*, 2002; *Fulbrook*, 2001; *Arendt*, 1992; *Poliakov*, 1987; *Heller*, 1990, stb.), mennyire hiányzott nekik a Vezér, az útmutatás, a világkép, a célrendszer, de ez csak felszínes „olvasatban” szól a diktatúra és a félelem visszakívánásáról, igényéről. Az individualizálódó világban, amelyet a poszt-weimari korszak jelentett (új ipari forradalom, fordizmus, gazdasági válság után!), igenis lehet „normális” társadalmi igény egy konzisztens, kimódolt, célszerűnek tetsző, nemzeti dicsőségre épített világkép elfogadása, a verseny-jellegű kapcsolatok helyetti közös cél kitűzése, a közösségek hiányát pótló nemzeti közösség ígérete – és ezzel az a látszat is, hogy a diktatúra jó, mert építi a kollektív (csoport- vagy össztársadalmi) kapcsolatokat. Épp ily szolid és stabil jövőépítési feladatköre volt az orosz történeti útnak, az első világháború utáni román, magyar, osztrák, szerb, bolgár rendszerváltásoknak is (vesd össze: *Arendt*, 1992; *Elias*, 2002; *Gsovski*, 1961; *Molnár* és *Reszler*, 1988; *Tanasoiu*, 2005).

A diktatúrák iránti igény, a vezérkeresés vágya persze nem lenne komolyan vehető, ha nem jelezné, hogy a hosszú távú berendezkedésnek, megállapodásnak, nyugalomnak mindenkori vágya él a társadalom java részében. A polgári fejlődésben ugyanakkor a szolidaritás igénye (és hiánya) viszont ellene hat mindennek: a munkapiaci tulakodás, a tőke útja, az időarányos haszonvétel és a darabbéres munka stressze egymás ellen hangolja még az együttműködőket is. Aki veszít azonban, az nemcsak a közös munka eredményét és nem csupán „énjét” veszíti el, hanem ugyanakkor a visszavágásra is késztetést kap. A modernitás korában nincs idő a hosszútávú építkezésre, egymás megismerésére, a kapcsolatok elmélyítésére, a bizalom kiépítésére – időlegesség van csupán, szűk pálya és kíméletlen sebesség. Itt nem segít a sorsközösségi élmény, a szolidaritásra és megértésre, önszervezésre és regenerálódásra sincs tér. Marad a hamari haszonvétel, a moralizálgatás nélküli siker, a flexibilis alkalmazkodás, a célracionális távlatokkal eszköz-értékként számoló pragmatikusság. Legyen szó akár politikáról, hitről, eszmei irányokról, népszerűségről, normákról vagy értékekről...

S épp ez az „egynapélő” emberi stratégia teszi lehetővé, hogy a mai sikert vagy a gyors és kíméletlen tempóval, vagy a múltba merengő érzülettel vészeljük át. A kollektív történelem a tartós érdek- és értékközösség fikciójára épül, nem pedig a napi hajcihőre; a mai globális piac nem lírázik azon, ki a lelkes, ki a becsületes, ki a jólélek: a sztenderdizált világ szinte azonos terekben azonos árucikket kínál szinte mindenkinek, így a helyhez és múlt-

hoz, emlékekhez és értékekhez kötődő „termékek” (mint például a lelkiismeret, a ragaszkodás, a hovatartozás, az értékek és normák rendszere is) „haszontalanná” lesznek ebben a sodrásban, a helyekhez és élményekhez lecövekelt lelkek a semlegesség színtelen tónusába süppednek, s elszáguld fölöttük a „korszerű”, a „sikeres”, az „innovatív”, majd egyre jellemzőbbé válik, hogy már a kollektív emlékezet tárházai sem maradhatnak a történő történelem alapjai vagy részecskéi. Ebben a „felületi rekonstrukcióban” tehát, amely átírja, újraépíti a múltat vagy elszínteleníti a jelent, semlegessé, „haszontalanná” válnak a megkülönböztetések, az összehasonlítások, elsilányul a különbségtétel és a minőségi másság rangja is. Mit várunk akkor a jelen történelmétől, a múlt értékelésétől, a mérlegelő megkülönböztetéstől...?! A sztenderdizált fogyasztás mindenütt a világon kikezdi a helyi jelentéseket, ahogy az újfajta élethelyzet vagy korosztályi élmény is kikezdi a közszájon forgó, régi közös történeteket, a tudáspiac egykori termékeit, vagy a transzcendentális vagy emlékezeti piac kínálatát is.

Nincs oktatása annak, mi történt, miért történt, kivel történt, s történt-e egyáltalán... Nincs az átmenetről alkotott történetfelfogás, sem iskolai tananyagként, sem pedagógusok számára módszertani kézikönyvbe adagolt rejtett tudásként. Nem ismernek a tizenéves diákok névtelen halottakat, temesvári áldozatokat, burkus indulattal felheccelt ellentüntetőket, felbérelt cigányokat és kivezényelt bányászokat, lőni sem rest elhárítókat és mindezt kiszolgálni bátor újságírókat sem. Nem ismernek román ellenállókat, disszidenseket, magyar lelkészeket vagy költőket, újságírókat vagy egyetemi oktatókat, egyenlőségért pályájukat vagy életüket áldozó másköntgondolkodókat, szolidáris románokat vagy menekülő svábokat, önkormányzó-hagyománykövető székely falvakat és csángó munkamigránsokat sem.

A román általános és középiskolákban a „karácsonyi forradalom” óta nincs kigondolt és bevezetett rendszerváltás utáni történeti kép. Nincs oktatása annak, mi történt, miért történt, kivel történt, s történt-e egyáltalán… Nincs az átmenetről alkotott történetfelfogás, sem iskolai tananyagként, sem pedagógusok számára módszertani kézikönyvbe adagolt rejtett tudásként. Nem ismernek a tizenéves diákok névtelen halottakat, temesvári áldozatokat, burkus indulattal felheccelt ellentüntetőket, felbérelt cigányokat és kivezényelt bányászokat, lőni sem rest elhárítókat és mindezt kiszolgálni bátor újságírókat sem. Nem ismernek román ellenállókat, disszidenseket, magyar lelkészeket vagy költőket, újságírókat vagy egyetemi oktatókat, egyenlőségért pályájukat vagy életüket áldozó másköntgondolkodókat, szolidáris románokat vagy menekülő svábokat, önkormányzó-hagyománykövető székely falvakat és csángó munkamigránsokat sem. Nem ismerik a diákok saját tanáraik világképét, vagy ha igen, annak arcot-formát rajzolni nem képesek. Nem ismernek pártokat és pártérdekeket, titkos törekvéseket és autonómia-igényeket, európai normákhoz igazított értékrendet és ezzel szembeszálló más felfogásmódokat sem. Persze, ha a megbocsátás, a megértés, a belátás esélyéről kezdtem értelmezési logikámat fölépíteni, talán nem helyes itt épp ezt a megbocsátást alárendelni a hiányérzetek hangos reklamálásának… – de arra vetemedni, hogy mindezt talán ne tekintsük a rendszerváltás sodrában áldozatul esett értékszempontnak, mégsem érvényes megoldás, mégsem elfogadható beállítódás. A történelemhiányos korszak esetleg visszahat később, s megerősödik a belátás igénye azokban, akik ilyesmit sosem is láthattak…

A történelem-nélküli nemzedék felnövekedése, a történeti ismeretek, belátások, megértések és kérdések „sötét" világától távoli generációs életélmény persze nemcsak panaszra okot adó ártalomként fogható fel, hanem az adott korszak áldásaként is. Nemzedékek szabadulnak meg a múlt cipelésének nyűgjétől, a hasonlítás kényszerétől, a tisztánlátás igényétől, a megértés kalandjától. Simább, problémátlanabb lesz talán a jövőjük is. Ha… Ha az lesz, s ha nem épp a közös emlékezet hiánya teszi majd közösen emlékezetmentessé, kíméletlenül pragmatikussá, szimplán haszonelvűvé épp Őket, akik jobb jövőjéért a múltbéli nyüzsgések többsége zajlott… A modernitásban totálissá lett folyamatos idő a rugalmas átélést hozta: „ne kötelezd magad, ne keveredj bele, gondolkozz rövid távon…!", s ahelyett, hogy fölhalmoznál, építenéd a családi otthont, és hiányozna az idegenek szomszédsága mint környezet, inkább ne engedj az elfogultság késztetésének, az informális tereknek vagy a múltba révedő értékeléseknek, hozd meg helyette a minimális áldozatot, melyet a döntési hatalom kíván, s élj látszatra függetlenül mindettől, amennyire csak tudsz…! Ez is lehet megoldás, ez is lehet kollektív tudatforma, kétségtelenül.

A kollektív tudás számára a társadalmi többség szegénysége, kényszerített létmódja, gyökértelenné tett hovatartozása ugyan a túlélés egyfajta eszköze, de egyúttal gyanús, bizonytalan és főképpen „vegetatív" tudás-szint, bizonytalan tudások és kevés hipotézissel ellátott meggyőződések halmaza is. A válságban lévő kultúrák gyakran az újrakeresésen és az új módon lehetséges felhasználáson alapulnak. E folyamatokat a posztszocialista államok politikai átmenetében kritikus vagy épp tartózkodó állapotot kialakító lakói használták fel húszéves harcuk során. Mintegy újrahasznosítják a politikai-kommunikációs technológia kultúrájának hulladékát, a történelmi idők átmeneteit, melyek hozzásegítik őket ahhoz, hogy a dolgok értelmet, új jelentéseket kapjanak, valamint ahhoz, hogy stratégiát dolgozzanak ki az élet, a történetfelfogás, a túlélés számára. Így a többség nemcsak egyszerű túlélő, hanem a história újraalakításának is fontos része, személyes főszereplője lett. Főszereplője saját történelmének, mely immár nem része a közösnek, csakis annyiban, amikor e találkozás elkerülhetetlen. A magántörténelem, vagy a köztörténet magán-elbeszélése átvette helyét a diktatúrák utáni történéseknek. Talán nem is haszontalanul: mert ha nem (marxista módon) „nevetve szabadulunk meg történelmünktől", még fennmaradó lehetőségünk, hogy individuális históriával magasztaljuk föl a meg nem történtet, a reménybelit, a jövendőre esélyeset, a virtuálisat vagy a múltat tagadót akár.

Esetleg annyit tényleg elveszítünk ezzel, hogy közössé legyen a történelem… De ha elnyertük a jogot, hogy erre legyintsünk, vagy a késztetést, hogy össze akarjunk hasonlítani, még lehetünk sikeresek is e téren. Legföllebb majd a történészek későbbi korokban átírják és százalékokba foglalják élő jelenünket, az „emlékezet nélküli kultúrát", hogy ne kelljen árnyalt jelentéseiben minden sorsot egyenként megismerni és megérteni…

Esetről esetre, életvilág és közös emlékezet közötti mezőben kellene talán a megismerés és megértés gyakorlatára is kitérni. Írásomban, mintegy szemléletmódomat illusztrálva, egy történeti súlyú és jelentésterű képződményre fókuszálva, arra teszek kísérletet, hogy az emlékezetmunka fontosságát ne a história „diplomáciai" magasából vagy méltó idői távolságából húzzam alá, hanem az élő társadalomszervezet egy adott állapotára tekintve érvényesítsem. Hely és emlékezet, saját univerzum és politikai konstrukcionizmus tagolja itt az összképet, akár ha a határok menti kisebbségi vagy a diaszpóra-szétszórtságban élők mikroközösségi világát szemléljük, közelebbről például a csángókét. Megértésükhöz azonban nem elég a jelen pillanatfelvétele, hanem szükséges a számukra valóan más, az alakuló, a révükön is módosuló történeti kép előzményeinek belátása is. Miként Gyáni Gábor (2008) értelmezi a hasonló helyzeteket: „A helyekbe beköltöző kollektív emlékezet szükségképpen újradefiniálja a történelmet: az emlékezetben tartott múlt ennek eredményeként tudományból szociális, valamint kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, ami identitást teremt. Amikor a hely birtokba veszi

a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre" Nem véletlen tehát, adja tudtunkra, hogy a „kommemoratív emlékezet döntő referenciája az origóhoz kapcsolódó kultikus viszony", ehhez pedig akár rang, presztízs, jogi státus megszerzése, kiváltságos helyzet vagy mitikus előkép is elegendő: „A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen helyi tudás, lokális történelmi tudat számos specifikus vonást mutat a nagytörténettel összefüggő tudáshoz és tudathoz képest. Ennek részben az is oka, hogy a helyi történetet megkonstruáló racionális megismerés a nemzeti történetíráshoz viszonyítva fejletlenebb intézményes keretek közt kénytelen működni. S még ha történetírói igénnyel beszélik is el adott hely (település) múltját, az így megszerzett tudás kanonizálásának és elterjesztésének láthatóan csekélyebb a lehetősége, mint a nemzeti történeti narratívának. Már csak azért is, mert nem kerül be a kötelezően előírt iskolai tananyagba, ezért kevesen is tudhatnak róla. Ráadásul a helyi múlt képe többnyire töredékes: nem csak a történet kezdete vész gyakran teljesen homályba, hanem olykor még a későbbi etapok is roppant hiányosan fűzhetők fel a kronologikus és lineáris történeti elbeszélés vonalára" (*Gyáni*, 2008).

A csángók világát és életvalóságát kitartóan, régóta és látszólag makacsul veszi körül az a bizonytalanság, mely hollétüket, hogylétüket, identitásukat, vallásukat lengi be a kívülállók pillantása révén. A kérdésre tehát, hogy miként alakulnak aktuálisan a csángók érdekérvényesítési, oktatási, megélhetési, kulturális, vallásgyakorlási, foglalkoztatási vagy egészségügyi gondjai, csakis felszínesen lehet válaszolni. Felszínes válaszokban persze meg lehet fogalmazni drámákat, „végjátékot", szélsőséges megoldásokat, kihalást, fenyegetést, stb. – de ezeknek nem látom értelmét, csupán politikusok érvelésébe illenek mint sötét jövőképek. Emberközeli képet alkotva egyrészt a megoldások sokfélesége a szembeszökő, melyekkel kísérleteznek az érintett populáció egyedei-családjai… Minél több a kérdés és a mérlegelendő aspektus, nyilván annál riasztóbb az összkép. Nem véletlen ezért, hogy a napi sajtó, a publicisztika vagy a határon túli magyar policy-k némelyikének rájuk irányuló tekintete elsősorban a szaporodó gondokat, az elbizonytalanodás fokozódását, a kiútkeresés reménytelenségét és az elesettség elterjedését (időszakos hangulatokban még erőteljesebb drámáját is) hajlamos kiolvasni a feltételekből és történésekből. Mindezekkel tehát a kollektív emlékezet sajátos konstrukciója készül, hibrid műfajban, hisz nem kimondottan csak a csángóké, hanem épp annyira a jelen kortörténetét idegenből konstruálóké is.

Ezzel szemben ugyanakkor éppen az érdekérvényesítésben komoly változások, „haladás", látványos trendváltozás tapasztalható (természetesen nem a hétfalusiakról, hanem a moldvaiakról szólva). Ezek egyik aspektusa a kisebbségi lét egyik kulcskérdése: az oktatás és a nyelvhasználat. Vannak már/még magyar nyelvű alternatív osztályok, a „hiánykérdés" sürgőssége lekerült a napirendről, talán időlegesen csupán, talán tartósan. Ám korántsem bizonyos, hogy véglegesen, és messze nem hihető, hogy a munkaerőpolitikai mozgásokkal, a migrációs potenciál változásával ez nem alakul át (vagy vissza). Ennek oka részint az önszervező erők érdemi térnyerése, a helyi igazgatási érdekkörök lobbitevékenysége, valamelyes „europeizálódás" környezeti hatása is, részint a lokális politikai szereplők aktivizálódása, amely a sajtó és talán a nemzetközi közvélemény hatására látszólag megnyugtató helyzetet teremtett. Ennek garanciái azonban nem okvetlenül vannak meg, amire helyi válasz a fiatalok külföldi (elsők között is magyarországi) munkavállalása, elmozgása, ennek pedig hatása lehet a fiatalabb generációk utánpótlására, iskolai osztálylétszámok változására. A magyar kormányzat lehetséges stratégiai befolyása mentén lehetne a korábbi célhelyzet változását figyelembe venni, vagyis nem az „alulról" építkezést szorgalmazni, hanem hosszabb távú prognózissal a jövőt tervezni, ezen belül is például a tanárok képzésére koncentrálni. Előképként érdemes utalni a csángók 1947 utáni magyar nyelvű oktatására, amikor valósággal elfogytak a tanárok, akik Erdélyből mentek volna Moldvába tanítani – s ez a helyzet megismétlődhet ma is, bár a körülményeket összehasonlítani sem lehetne.

Az akkori és a mai helyzet párhuzamait keresve át lehet látni, hogy a felelőtlen elgondolások nem okvetlenül a központi hozzáállást jellemezték csupán, hanem a helyi adminisztrációt legalább annyira. Főként a régi, bevált „gárda" nehezíti a változások intenzifikálódását – érdemes példaként utalni Dumitru Zaharia cikkeire a *Desteptarea* című bákói napilapban, aki mint a Román Állami Levéltár bákói részlegének volt igazgatója majdnem harminc éven át, és szellemiségében még mindmáig is azt a kort idézi, amikor a csángók asszimilációja állampolitikai érdek volt… Ennek persze „szövegkörnyezetében" jelen volt a hetvenes évek közepének belbiztonsági hangulata és állampolitikai érvelése, amikor a Vatikán és a külföld előtt bizonyítani kellett, hogy a csángók római katolikusok. Midőn Dumitru Martinas könyvét újra elővészik a naftalinból, ez a régi szellemiség járja be ismét Romániát.

Ezenközben még román levéltári forrásokkal is bizonyítható, hogy a csángók erőszakos asszimilációja az egyház érdekeit szolgálta, ezt a papság maga kezdeményezte, mert ahogyan a zsidóknak, ugyanúgy a csángóknak sem volt egyenrangú állampolgárságuk. Kogalniceanu fejedelem megoldási kísérlete jelezte, hogy az addigi joggyakorlatban (állampolgársági törvényben) és választójogban kodifikált állapolgársági rang csak az ortodox vallásúak számára volt teljes értékű. Épp ezért nem volt véletlen, hogy a iasi római katolikus püspökség (bizonyos engedmények fejében, amilyen a föld, erdő tulajdonlása volt) készséggel lemond magyar nyelvű híveinek egy részéről – ennek minden következményével nem okvetlenül számolva. (Erről-ezekről részletesebben a csángó témakörről tartott budapesti konferencián elhangzott előadásom és néhány kisebb reflexióm szólt, lásd az elektronikus hivatkozások között.)

Mindezek alapján, amennyiben a magyar kormányzat a csángó-kérdés hosszabb távú megoldását tervezi, jelenleg főként gazdasági, megélhetési-túlélési kérdésként kell kezelje a fölmerülőket. Ez természetesen túlmegy azon, hogy kisebbségpolitikai és gazdasági innovációs kihívás helyett kizárólagosan „magyar ügyként" kezelhető legyen a csángók helyzete. Túlmegy tehát a nyelvhasználat politikáján, a követelések és feltételek hatásain, a puszta „kisebbségvédelmi" kérdésként tematizálható aktuálpolitikán. Befektetések, megélhetési bázisok, innovációs mikrostratégiák szükségesek a tervezésben, nem elegendő a kulturális autonomizálódás vagy a nyelvi jogok biztosíthatóságának kieszközlése. Márcsak azért sem egyirányú vagy egylényegű a folyamat, mert a „magyar ügyként" kezelt kérdések nem érnek el (vagy fel) a Vatikán magasába, ahol a döntő szavakhoz áldás is járulhatna. Az egyház azonban nem fog máról holnapra lemondani eddigi stratégiájáról, s más álláspontot elfoglalni, mint a korábbi, amelyet megtagadnia nem ésszerű. E tekintetben Josif M. Pal és mások munkái mindig is valamelyest hivatkozási alapot fognak jelenteni a csángók eredete, nyelvi fejlődéstörténete, stb. szempontjából. Ezért praktikusan túl kell lépni ezen a nyelvtörvény-vitán, ki kell szakítani a közvitából a csángók eredet-kérdését, ami nem valamiféle „lemondást" tükröz, hanem a kor szavának meghallását inkább, hisz 500 év múltán már egyáltalán nem az számít: magyarok voltak-e a csángók, vagy sem… A „kiszakítás" ugyanakkor ne jelenthesse a „cserbenhagyás" gesztusát – ez roppant fontos komponens!

A nyelvkérdésben is volnának természetesen lehetőségek, hisz talán nem lenne megoldhatatlan a Duna Tv és a Román Tv magyar adását románul feliratozni, amelynek segítségével a közölt tartalom fordítására, a magyar nyelvi jelentés megerősödésére kerülne át a hangsúly, és szinte nyelvlecke-szerűen tanulhatnának magyarul ennek révén. A csángó gyerekek, éppúgy, mint szüleik, nem szívesen szabadulnak meg otthonuktól – ezáltal lehet, egy új nyelvi tudat részesei lennének, de a nyelven túli identitás-elemek éppúgy, mint a túlélési technikák ettől még nem lennének elfogadhatóbbak. Számukra a szülőföldi környezet a kikerülhetetlen jövő része (amennyiben nem menekülni, migrálni próbálnak ennek következtében), ezért felzárkóztatásukhoz éppen a biztos román nyelvismeret a minimális szint, erre azonban már épülhetnek akár nyelvi és kulturális, nevelé-

si és életvezetési oktatási-pedagógiai stratégiák is, épp olyanok, mint a magyarországi roma népesség gyermekeinek oktatásakor, kollégiumi környezetben, ideális feltételek között, saját kulturális miliőre építve. Egyfajta „láthatatlan kollégium" lehetne ez, időleges bentlakás az „élet iskolájának" kezdetei idején… Vagy nyári egyetem formájában, melyet nyaranta meg lehetne szervezni, együttműködésben más nyugati (például finn) egyetemekkel. (A finn érdeklődést is ki lehetne használni – ha már az európa tanácsi jelentést a volt finn művelődési miniszter írta…).

A közelmúlt néhány évben a csángókkal összefüggő fontosabb fejlemények, továbbá ezek politikai és gazdasági leágazásai még mindig érvényben vannak hatásaikat tekintve (amilyen példaképpen a magyar iskolák körüli huzavona volt, vagy a magyar nyelvű mise szolgáltatása), de ezek mára a közelmúlt aktualitásai maradtak, nem többek. A helyi hatóságok kísérlete az alternatív iskolával, illetve osztályokkal ugyancsak ilyen törekvés volt, ennek ügyviteli nehézségeit már kezelni tudják – de ehhez talán kellett a külső nyomásgyakorlás is, Viorel Hrebenciuc közbenjárása a bákói helyi kozigazgatásnál és másutt, aminek erőhatásai és következményei korántsem vezethettek egyetlen generáción belüli változáshoz, sőt a központi döntéshozók egyöntetű jóváhagyására sem számíthattak.

Amennyiben a magyar kormányzat a csángó-kérdés hosszabb távú megoldását tervezi, jelenleg főként gazdasági, megélhetési-túlélési kérdésként kell kezelje a fölmerülőket. Ez természetesen túlmegy azon, hogy kisebbségpolitikai és gazdasági innovációs kihívás helyett kizárólagosan „magyar ügyként" kezelhető legyen a csángók helyzete. Túlmegy tehát a nyelvhasználat politikáján, a követelések és feltételek hatásain, a puszta „kisebbségvédelmi" kérdésként tematizálható aktuálpolitikán. Befektetések, megélhetési bázisok, innovációs mikrostratégiák szükségesek a tervezésben, nem elegendő a kulturális autonomizálódás vagy a nyelvi jogok biztosíthatóságának kieszközlése.

Belátva a nehézségek számosságát, ugyanakkor keresve a nyelvi-kulturális örökség megóvási kísérleteit is, annyi hangsúlyosan kimondható, hogy a nyelvi helyzet megoldása nem lesz kézenfekvő, minthogy ebbe kívülről, politikai célokkal és programokkal belenyúlni nem érdemes… A magyar nyelvű mise kérdése örök szimbolikus küzdelem és tét tárgya – de szükségképpen nem lesz bevezethető általánosságban egészen addig, amíg a helyi politikai erők és a Vatikán apparátusai nem lesznek képesek egyezkedni, vagy ameddig ugyanez a kérdés be nem kerül a tétek és játszmák újabb köreibe, kiérdemelve a Vatikán figyelmét, amely képes lenne egyéb politikai célok okán a iasi püspökséget utasítani a helyzet európaias rendezése érdekében.

A csángókkal jelenleg összefüggő egyéb releváns körülményekről csupán röviden, említés-szerűen szólva, annyit mindenképpen jelezni kell, hogy a csángóság helyi nyomora és szegénysége köztudottan magasan áll a romániai átlag fölött (igaz, a két székely megye némely vonatkozásokban még meg is előzi a „Csángóföldet"). Roppant magas Bákó megye lakosságának külföldi munkavállalása (mintegy 80 százalék körül van), ami visszahat a helyi problémák megoldásában vállalt nyomásgyakorlásra, az érdekerők közösségére, a célok és tervek kibontakoztatásának mikéntjére, valamint az egész „csángókérdésre" és alkufolyamatra is. Az olasz vagy izraeli csángó munkavállalók egyre csökkenő érdeklődése és motiváltsága lassan már olyan folyamat jele (legfőbb jegye),

amelyben az egyház által segített külföldi munkavállalás már-már burkolt migráció-erőltetésnek, a kizárás legitim és árnyalt megvalósításának kihívásává válik. Megannyi érintett család vagy munkaképes kereső épp az egyház segítségével helyezkedik el, a helyi lelkész gondozására vár, az Ő segítségében reménykedik döntéshozatal előtt. Ebben a bizonytalanságban, vagy épp az egyházi miliőből való önkéntes „ex-clusióban", időleges amnéziában mégis nagyon fontos lehet a helyi pap véleménye, az egyház presztízse is. Az európai szinten mérve „elmaradott" népcsoport, amely fölöttébb szegény is, fokozottabban kiszolgáltatottá lesz az egyház hatásának, szinte „utolsó kapaszkodó" vagy a menekülésre késztető vállalkozási merészség utolsó cseppje lesz számára az összetartozás szimbolikus közösségi válasza a modernitás hatásaira, a migrációs nyomásra és a kultúraközi tanulásra. A rurális gyökerek, a nehéz megélhetés mentális szférája, a helyi zárt közösségek nehézkes nyitási hajlandósága főszerepet ad a pap felfogásának, s megítéli magát a papot is, aki ha ellene van a magyar nyelvű misézésnek, akkor azonnal megfélemlítő hatást vált ki. E hatások ellensúlya, a magyarországi aggodalmak levezetésének méltó formája is a kényszerű migráció, a nyelvvesztés vagy nyelvi inkompetencia, a tájékozatlan és kárvallott sorsra kényszerített emberek mikrostratégiája – s ez így marad mindaddig, amíg az európai vagy a globalizációs hatás érvényesülni tud.

A csángókérdés mindazonáltal nem a legsúlyosabb viszonylat Romániában. Csupán egyike a korszak kihívásainak – melyre a csángóknak mindig is megvoltak a maguk „ellenstratégiái", válaszai. Viszont éppen azért, mert ezek kezelése nem pusztán „Románia belügye", s ugyanakkor nem is „magyar ügy", sőt még csak nem is az Unió problematikája, talán érdemes lenne hangsúlyozni, hogy az érintettek köre, a csángók java többsége érdekelt a megoldásban. De nem abban, amely ellene érvényesül, hanem abban, ami Érte…

Azt azonban, hogy a csángóság kérdései, a rendszerváltások (olykor évtizedekig elhúzódó) látens folyamatai miképpen válnak-válhatnának a történeti emlékezet tematikájává, s miként lenne megoldható a permanens történelem mikrotörténéseinek érdemi fölbecsülése, politikai, megismeréstudományi vagy oktatható anyagként tálalása, ma még túl korai kérdés. A politikai-gazdasági rendszerváltások kérdései, melyek forrásanyagai ha vannak is, jobbára ismeretlenek maradnak, ma még szinte csupán a képtelenül messzi jövőben lehetnek töredék részei a közgondolkodást befolyásolni képes történeti tudatnak és kollektív emlékezetnek. A megismerés, megértés, megbocsátás szándékai és gesztusai még jó ideig csak a kurrens és permanens kérdéseket továbbítani, átadni képes pedagógiai problematizálásba, szinte vízió-értékű értelmezéspolitikába férhetnek bele. Ekként azonban minden érdemi politizáló, független státusban vagy önállóan gondolkodni és rákérdezni hajlandó felfogásmódban kellene biztos státuszt kiépítsenek, magabízó nézőpontot megfogalmazzanak, hogy a rendszerváltások hermeneutikájához hozzájárulhassanak.

Jegyzet

(1) http://www.tashy.ro/sondaj-ires-romanii-suspina-dupa-ceausescu

(2) 2010. 09. 13-i megtekintés, http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7767015.stm; 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,903404,00.html#ixzz0o84BS0sR; 2010. 09.13-i megtekintés, http://www.scripturecatholic.com/orthodoxy.html; 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.newliturgicalmovement.org/2007_12_01_archive.html

(3) Ungváry Krisztián utal erre az *Elhallgatott múlt* kötetben, konkrétan az 1983-ban kiadott érseki körlevélre, melyet Joachim Meisner fogalmazott a polgári szolgálat mellett, és egy másikra, amelyben 1988-ban az állami vezetésnek küldte a katonai szolgálat újragondolásának kérését, szemben a magyar egyházi vezetést ért megkülönböztető és lekenyerező hatalmi gesztusok sikerességével. Lásd: Tabajdi és Ungváry, 2008, 308. o. 954. lábjegyzet.

(4) Pasternak and Solzhenitsyn, Patriarch Pimen, 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.lasvegasorthodox.com/library/history/century/Church_History_22_1 950-1979.htm.

Irodalom

Ash, T. G. (1990): *A lengyel forradalom*. AB-Beszélő, Budapest.

Arendt, H. (1992): *A totalitarizmus gyökerei.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Barraclough, G. (1980): *Tendances actuelles de l'histoire.* Flammarion, Paris.

Bronowski, J. (1956): *Science and Human Values.* Harper-Row, New York.

Elias, N. (2002): *A németekről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Ellis (1986): *The Russian Orthodox Church.* Allan Croom, London. 2010. 05. 07-i megtekintés, http://wariah.hostse.com/guildfordian2002/History/OrthodoxChurch20thCenturyP4.htm

Eörsi István (2008. május 28.): Akik lukat fúrtak a koponyákba, és akik fúrattak. A HVG.hu interjúja alapján. 2010. 09. 19-i megtekintés, http://archiv.ringmagazin.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3384&catid=80&Itemid=72

Fulbrook, M. (2001): *Német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon, Budapest.

Gáspár Zsuzsa (1997, szerk.): *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal***.** Korona Nova Kiadó, Budapest.

Gsovski, V. (1961): Survey of State-Church Relation. In Alex Inkeles, A. és Geiger, K. (szerk.): *Soviet Society. A Book of Readings*. Hughton Mifflin Company, Boston. 414–424.

Gyáni Gábor (2008): Identitás, emlékezés, lokalitás. *2000*, június. 2010. 09. 21-i megtekintés, http://www.ketezer.hu/menu4/2008_06/gyani.html

Haynes, M (2009): *1989–2009: celebrations muted by the disappointments of the present*. 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11014

Heller Ágnes (1990): *Az igazságosságon túl*. Gondolat, Budapest.

Inkeles, A. (1961): Myth and Reality of Social Classes. In Inkeles, A. és Geiger, K. (szerk.): *Soviet Society. A Book of Readings*. Hughton Mifflin Company, Boston. 558–573.

Jankélévitch, Vladimir (1967): *Le pardon. Les grands problèmes moraux*. Aubier Montaigne, Paris.

Kende Péter (2001): A demokratikus kormányzat morális felelőssége. In Karikó Sándor (szerk.): *Európaiság. Politikai és morális kultúra.* Áron Kiadó, Budapest. 41–51.

Lefever, E. W. és Lugt, R. D. V. (1988, szerk.): *Perestroika: How news is Gorbachev's new thinking? Mikhail Gorbachev and His Critics*. Ethics and Public Policy Center, Boston.

Lindner, B. (1998): *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.

Majtényi György (2009): *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Metz, J. B. (2004): *Az új politikai teológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest.

Molnár, M. és Reszler, A. (1988): *Vienne, Budapest, Prague, … Les hauts-lieux de la culture moderne de l'Europe centrale au tournant du siècle.* PUF, Paris.

Mungiu-Pippidi, A. (2005): Democratization without Decommunization. The Balkans Unifinished Revolutions. *Romanian Journal of Political Science*, 5. 1. sz. 7–28.

Nikolov, E. (1987): *A titok.* A kommunikáció ellentéte. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

Összeesküvés-elméletek leleplezése. Interjú Ungváry Krisztiánnal. (2010. ápr. 27.) *HVG*. 2010. 04. 28-i megtekintés, http://hvg.hu/itthon/20100427_vudu_tortenelem_konyvfesztival_video

Poliakov, L. (1987): *Les totalitarisme du XXe siècle*. Fayard, Paris.

Santini, A. (1988): *Ezeréves az orosz egyház. Beszélgetés Pimennel, Minden Oroszok Pátriárkájával.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Schwartz, S. (1988–2000): *Intellectuals and Assassins. Writing at the End of Soviet Communism.* Anthem Press, London.

Sebők Marcell (2000, szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika könyvek, Budapest.

Solzhenitsyn, A. (é. n.): *Autobiography.* Nobel E-Museum. 2010. 09. 13-i megtekintés, http://nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1970/solzhenitsyn.html

Strasbourgi fazon. (2010. május 12.) *HVG*. 2010. 08. 04-i megtekintés, http://hvg.hu/hvgfriss/2010.19

Székely Ádám és Kiszely Gábor (2002): *Szigorúan titkos. A Medgyessy-Bizottság*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Tanasoiu, C. (2005): Post-Communist Political Symbolism: New Myths – Same Old Stories? An Analysis of Romanian Political Mythology. *Romanian Journal of Political Science*, 5. 1. sz. 111–128.

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina – 1956-os Intézet, Budapest. 2010. 09. 13-i megtekintés, http://kurrenstortenelem.org/dokument/recenziok/2008.05/tabajdi_200805.html

Telesin, J. (1973): Inside „Samizdat". *Encounter*, 40. 2. sz. 25-33. 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.cs.ucl.ac.uk/staff/M.Rogers/inside-samizdat.html

Tucker, R. C. (1961): Religious Revival in Russia. In Inkeles, A. és Geiger, K. (szerk.): *Soviet Society. A Book of Readings*. Hughton Mifflin Company, Boston. 424–428.

Vágvölgyi B. András (2009): *1989 – tűzijáték*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Varga Andrea (é. n.): *Problemele catolicilor din Moldova - Între Vatican şi Securitate*. Moldvai Magyarság, 2010. 09. 26-i megtekintés, http://www.erdely.com/moldvaimagyarsag.php?id=59&what=archivum#9 (utolsó ellenőrzés: 2010. szept. 26.)

Varga Andrea (2006): Problemele catolicilor din Moldova – Între Vatican şi Securitate – Gazda Árpád: Interdependenţe ceangăieşti – Interviu cu istoricul Varga Andrea. *Moldvai Magyarság*, július. 2010. 09. 13-i megtekintés, http://www.erdely.ma/moldvaimagyarsag.php?id=59&what=archivum

Varga Andrea (2009): *Rolul bisericii Romano Catolice în apariţia crizei de identitate a ceangăilor din Moldova*. Patrimoniul cultural – evenimente recomandate de CIMEC – Institutul de Memorie Culturală. 2010. 09. 26-i megtekintés, http://cimec.wordpress.com/2009/10/26/bucuresti-conferinta-minoritatile-etnice-n-romnia-n-secolul-al-xix-lea/

Will, G. (1993): Perils of Perceived History. Részlet In Gáspár Zsuzsa (1997, szerk.): *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Korona Nova Kiadó, Budapest.

Zărnescu, V. (2008): Esenţa hungarismului este antiromânismul (2). Marius Oprea susţine discret secesionismul maghiarilor. 2010. 09. 26-i megtekintés, http://ro.altermedia.info/minoritati/esenta-hungarismului-este-antiromanismul-2_8963.html, http://cryptome.org/

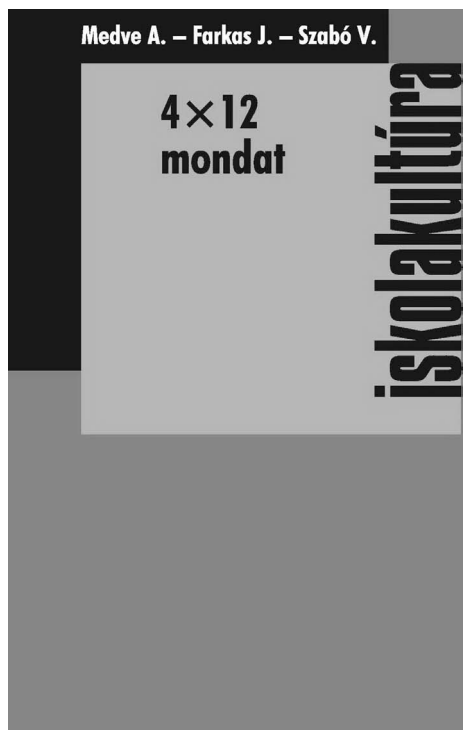

A Gondolat Kiadó könyveiből